

УДК 551:4

**ФУНКЦІОНАЛЬНО-ГЕОМОРФОЛОГІЧНЕ РАЙОНУВАННЯ
ШАЦЬКОГО ПООЗЕР'Я****Н. Карпенко***Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. Дорошенка, 41, м. Львів, 79000, Україна*

Геоморфологічне районування для потреб природокористування виконують на підставі функціонального (функціонально-галузевого) аналізу, який передбачає функціонально-геоморфологічні залежності між рельєфом і природокористувачами з визначенням оцінних критеріїв та показників оцінки рельєфу – морфометричної, морфолітологічної, морфодинамічної і антропогенного впливу. Проводять регіональний поділ території на підрайони (мікрорайони) з визначенням ступеня придатності рельєфу для певного виду господарського використання і вибору оптимальних його розмірів.

Ключові слова: геоморфологічне районування, критерії та показники оцінки рельєфу, функціональний аналіз.

За схемою геоморфологічного районування України [4] територія Шацького поозер'я належить до району Верхньоприп'ятської алювіальної (терасної), плоскої, дуже слабо розчленованої рівнини Прип'ятсько-Слуцької підобласті пластово-аккумулятивної низовини на палеогенових і крейдових відкладах Південно-Поліської області пластово-аккумулятивних низовинних рівнин. О.М. Маринич [3] також зачислює цю територію до району Верхньоприп'ятської аккумулятивної низовини області Волинського Полісся, надаючи перевагу аккумулятивним процесам формування рельєфу. П.М. Цись [6] відносить Шацьке поозер'я до області Полісько-Дніпровської низовини підобласті Поліської рівнини району Верхньоприп'ятської алювіально-моренної низовинної рівнини, уважаючи чинником формування рельєфу і льодовикову діяльність. За схемою геоморфологічного районування Волинської області [5] територія Шацького поозер'я на регіональному рівні виділена як окремий Шацький вододільний горбисто-западинний карстово-озерний геоморфологічний район, який належить до Волинської аккумулятивної рівнини. Ці та багато інших схем геоморфологічного районування [4] передбачали поділ території за особливостями рельєфу з урахуванням його морфологічних, морфометричних, генетичних, морфоструктурних, морфоскульптурних, вікових та інших відмінностей у розвитку рельєфу та його рельєфотворенні.

Геоморфологічне районування для потреб охорони природи і природокористування виконують на підставі функціонального (функціонально-галузевого) аналізу, який передбачає визначення функціонально-геоморфологічних залежностей між рельєфом і природокористувачами території [1, 2]. Проте кожному виду природокористування притаманні свої функціональні зв'язки з формами, характеристиками і властивостями рельєфу, які зумовлюють особливості рельєфу з погляду його придатності для певного виду господарювання. На підставі загальноприйнятих підходів і принципів регіонально-

го геоморфологічного районування виконують поділ території на підрайони і мікрорайони. Для оцінки рельєфу з метою вибору оптимальних варіантів природокористування визначають оцінні критерії та показники, від яких залежить вид господарського використання в межах конкретного геоморфологічного регіону (табл. 1).

Головні оцінні критерії, на підставі яких відбирають варіанти оптимального природокористування, характеризують рельєф за такими головними показниками – морфометричним, морфолітологічним, морфодинамічним і антропогенним впливом. Кожен із цих критеріїв передбачає суму якісних і кількісних показників, які визначають інформаційну оцінку стану, властивостей і динаміки рельєфу, що є в основі відбору оптимальних варіантів природокористування регіону з визначенням ступеня придатності рельєфу (табл. 2, 3).

Таблиця 1
Головні оцінні критерії і показники рельєфу, які впливають на стан природокористування Шацького поозер'я

Критерії та показники оцінки	Види природокористування				
	аграрне	лісове	будівництво	рекреаційне	заповідання та охорона природи
Морфометрична:					
кути похилу місцевості	+	-	+	+	+
горизонтальне розчленування	+	+	+	+	+
вертикальне розчленування	+	-	+	+	+
Морфолітологічна:					
літологія	+	-	+	+	+
потужність пухких відкладів	+	-	+	+	+
водопроникність	+	-	+	+	-
водовбирання	+	+	+	-	-
рівень ґрунтових вод	+	+	+	+	+
Морфодинамічна:					
заболочування	+	+	+	+	+
карстоутворення	+	+	+	+	+
дефляційні процеси	+	-	-	-	+
ерозійні процеси	+	-	+	+	+
лімнологічні процеси	-	-	-	+	+
Антропогенне навантаження	+	+	+	+	-
Антропогенне перетворення	+	+	+	+	-

П р и м і т к а. Плюс означає важливість аналізованого показника; мінус – його другорядне значення.

Шацьке поозер'я займає крайню північно-західну вододільну частину Поліської низовини між ріками Західний Буг і Прип'ять. Воно відіграє важливу природоохоронну роль для всього Поліського регіону і має такі особливості: 1) розміщене на Великому Єв-

ропейському вододілі між Балтійським і Чорним морями; 2) об'єднує комплекс кінцево-моренних і зандрових утворень; 3) є однією з найчисленніших озерних груп карстово-льодовикового генезису Поліського озерного поясу Східноєвропейської рівнини, в якій розміщене найглибше озеро України – Світязь; 4) має найбільший відсоток озерності в межах Українського Полісся; 5) належить до дуже заболочених вододільних територій Полісся; 6) зазнало мінімального антропогенного перетворення.

Головними природокористувачами території є аграрне та лісове господарства, формується рекреаційне, а допоміжні – промисловість і рибне господарство. На території поозер'я ведуть слабкоінтенсивне сільське і лісове господарства, що зумовлено низьким потенціалом земельних і лісових ресурсів, проте значним природним рекреаційним потенціалом, це може сприяти розвитку інтенсивного рекреаційного господарства.

Із дотриманням загальноприйнятих підходів геоморфологічного районування та з урахуванням специфічних неповторних поєднань різних генетичних типів рельєфу в межах Верхньоприп'ятського геоморфологічного району [4] виділено як підрайон – Шацьку вододільну моренно-зандрову, озерно-карстову низовину. Західну і північну межі підрайону проведено умовно по державному кордону нашої країни з Польщею і Білорусією. Східна межа також проведена умовно по кордону Шацького району згідно з адміністративним поділом Волинської області; південна межа – по лінії сіл Адамчуки–Столинські Смоляри–Голядин, а далі по лівому краю долини Прип'ятського каналу. Межі Шацького підрайону також чітко фіксовані в рельєфі як межі тектонічного блока.

Таблиця 2

Оцінка рельєфу Шацького поозер'я для потреб аграрного використання

Критерії та показники оцінки	Категорії придатності				
	придатний			непридатний	
	оптимально	середньо	задовільно	тимчасово	постійно
Морфометричні: кути похилу, град вертикальне розчленування, м горизонтальне розчленування, км/км ²	1–3	3–5	<1	-	-
	2,5–5	5–10	<2,5	-	-
	Н/в	Н/в	Н/в	Н/в	Н/в
Морфолітологічні: літологія (характер відкладів), потужність пухких відкладів, м обводненість (рівень ґрунтових вод, м)	Суглинок	Супісок	Торф, глина на крейда.	Пісок	-
	Н/в	Н/в	Н/в	Н/в	Н/в
	1,0–2,0	1,0–1,5	0,75–0,25	< 0,25	0,0
Морфодинамічні: коефіцієнт ураженості негативними рельєфоутворювальними процесами	0–0,5	0,5–1,0	1,0–2,5	2,5–5,0	> 5
Антропогенного впливу	Не впливає				

Примітка. Н/в – показник не впливає на використання.

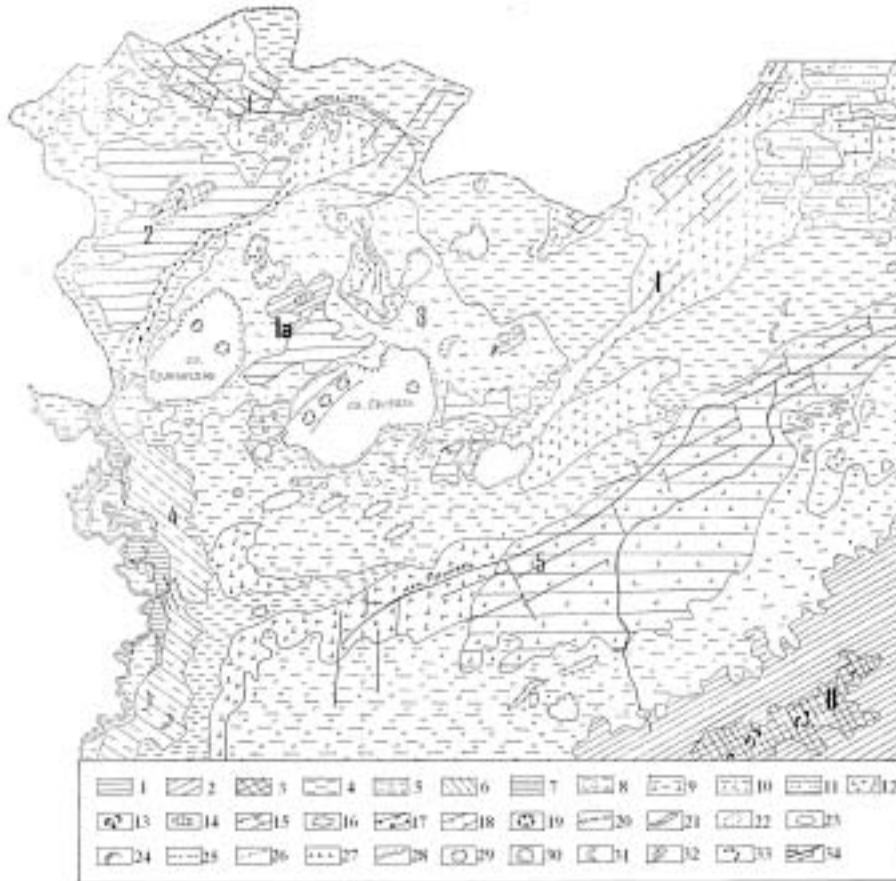
Таблиця 3

Оцінка рельєфу Шацького поозер'я для потреб рекреаційного використання
(курортно-лікувальні види відпочинку)

Критерії та показники оцінки	Категорії придатності				
	придатний			непридатний	
	оптимально	середньо	задовільно	тимчасово	постійно
Морфометричні:					
кути похилу, град	3–5	1–5, >5	<1	-	-
вертикальне розчленування, м	5–10	2,5–5, >10	<2,5	-	-
горизонтальне розчленування, км/км ²	1,0	0,5	0,1	-	-
Морфолітологічні:					
літологія (характер відкладів)	Пісок, супісок	Суглинок	Торф	Глина, крейда	-
потужність пухких відкладів, м	2–10	1–2	<1	-	-
обводненість (рівень ґрунтових вод, м)	> 2	1–2	<1	-	-
Морфодинамічні:					
коефіцієнт ураженості негативними рельєфоутворювальними процесами	0–1	1–2,5	2,5–5	> 5	> 5
Антропогенного впливу:					
коефіцієнт антропогенного навантаження на рельєф	0,0–0,25	0,25–0,5	0,5–0,75	> 0,75	> 0,75

У межах підрайону виділено мікрорайони, які мають відмінні риси морфології і морфометрії, переважний тип рельєфу та певний ступінь антропогенного перетворення (див. рисунок).

Копайвська алювіально-зандрова низовина розміщена на півночі території району. Геоструктурно відповідає Луківсько-Ратнівському горсту. Підшва четвертинних відкладів складена мергельно-крейдовими породами верхньої крейди та палеогеновими пісковиками. Середня потужність четвертинного покриву – 10–30 м, а на ділянках розвитку озових підвищень та еолових горбів збільшується до 40–50 м. Із четвертинних відкладів найбільше поширені тут флювіогляціальні піски і суглинки та торфи. Абсолютні відмітки рельєфу коливаються в межах від 158 до 175 м. Рельєф мікрорайону має малу (до 5 м/км²) глибину вертикального розчленування, що на ділянках озових підвищень та еолових горбів збільшується до 10 м/км². Густота горизонтального розчленування – до 0,5 км/км², на окремих ділянках вона збільшується – до 1,3 км/км². Головною водною артерією території є річка Копайвка, яка тече в північно-західному напрямі. Заплава річки меліорована, в рельєфі виділяється як плоска низовина, яку урізноманітнюють еолові горби й озові піщані підвищення, відносні висоти яких – до 12 м.

Геоморфологічна карта Шацького поозер'я (Карпенко,1996). **Генетичні типи рельєфу.** *Льодовиковий рельєф.* Моренні рівнини: 1 – плоскі; 2 – пологохвилясті; 3 – хвилясті. *Водно-льодовиковий.* Зандрові рівнини: 4 – плоскі долинні; 5 – хвилясті міжпасмові. *Флювіальний:* 6 – перша надзаплавна тераса; 7 – заплава сегментно-гривиста (високий рівень); 8 – заплава сегментно-гривиста (низький рівень); 9 – заплава плоска, заболочена, одноступенева. *Озерний:* 10 – плоска озерно-алювіальна низовина. *Еоловий:* 11 – хвилясто-горбиста дефляційно-аккумулятивна рівнина. *Біогенний:* 12 – болота. **Форми рельєфу.** *Льодовикові.* Горби і пасма: 13 – напірні; 14 – насипні; 15 – долини льодовикового виорювання. *Водно-льодовикові:* 16 – ози; 17 – вимоїни; 18 – ринії; 19 – еворзійні котли. *Флювіальні:* 20 – прируслові вали; 21 – гриви; 22 – старики. *Озерні:* 23 – озерні улоговини; 24 – пляжі; 25 – давні берегові лінії. *Типи берегів:* 26 – піщані і піщано-галечникові; 27 – торфові; 28 – сплавинні. *Карстові:* 29 – лійки; 30 – карстово-суфозійні западини. *Еолові.* Дюни: 31 – кільцеві; 32 – шпильчасті. Антропогенні: 33 – кар'єри; 34 – меліоративні канали. **Геоморфологічні мікрорайони:** 1 – Копайська алювіально-зандрова низовина; 2 – Ростанське кінцево моренне пасмо; 3 – Світязька озерна низовина; 4 – Прибузька алювіальна рівнина; 5 – Прип'ятська алювіальна низовина.

Головні природокористувачі – лісове і сільське господарства. Рельєф території зазнав перетворення внаслідок меліорації. Функціонує Копайівська меліоративна система, в межах якої ведуть роботи з її ренатуралізації.

Ростанське кінцево-моренне пасмо геоструктурно розміщене на стику Луківсько-Ратнівського горсту та Шацького крейдового підвищення. Мікрорайон має своєрідний горбисто-пасмовий рельєф, висота якого становить 180–185 м. Вертикальне розчленування рельєфу – 10–15 м/км². Територія майже не розчленована природними водотоками. Потужність четвертинних відкладів коливається в межах 15–27 м. У четвертинному покритті переважають валунні льодовикові відклади кінцевих морен та різнозернисті флювіогляціальні піски. Зниження між пасмами складені суглинками і торфами. Підстелені четвертинні відклади мергельно-крейдовими породами. Ростанське пасмо зазнало значного перетворення внаслідок кар'єрного видобутку гравійно-галечникового матеріалу. Головним природокористувачем тут є лісове господарство. Це найбільше заліснена територія Шацького поозер'я.

Світязьку озерну низовину характеризує значне розчленування території озерними улоговинами, різноманітними за формою і генезисом. Абсолютні висоти тут становлять 164–166 м. Мікрорайон розміщений на крейдовому підвищенні. Максимальна абсолютна висота кривлі крейди – 166,2 м. Поверхня крейди значно розчленована лійками, западинами, улоговинами, ерозійними заглибинами і ринвами. Найнижчі відмітки крейди характерні для озерної улоговини оз. Світязь і становлять 133 м. Поверхня крейди перекрита різноманітними за генетичним складом і потужністю четвертинними відкладами – флювіогляціальними пісками, озерно-льодовиковими суглинками й алевритами, озерними різнозернистими пісками та торфами. Плоский рельєф території урізноманітнений еоловими прибережними дюнами та озовими підвищеннями, абсолютні висоти яких становлять 170–175 м. Середній розмір їхнього вертикального перевищення – 3–5 м. Кути похилу поверхні рельєфу не перевищують 3° і лише на підвищених ділянках збільшуються. Світязький мікрорайон найбільше освоєний і заселений. Природокористувачами тут є сільське, лісове, рибне і рекреаційне господарства. Мікрорайон належить до складу Шацького національного парку, тому головний напрям господарювання тут природоохоронний.

Прибузька алювіальна рівнина займає долину р. Західний Буг. Абсолютні висоти рельєфу коливаються від 170–175 м на півдні до 165–170 м на півночі. Для території характерні заболочені зниження й еолові підвищення, абсолютна висота яких досягає 165,9 м (г. Костюшки). Середня потужність алювіальних відкладів незначна і становить 22–28 м. Господарсько найбільше освоєна перша тераса річки, заболочені зниження якої меліоровані. Головними природокористувачами є лісове і сільське господарства. На еолових підвищеннях розробляють піщані кар'єри.

Прип'ятська алювіальна низовина займає плоску заболочену частину давньої льодовикової долини стоку талих вод, яку успадкував Прип'ятський канал. Абсолютні висоти території становлять 169–171 м. Долина Прип'ятського каналу обмежена перевійними прибережними валами, які підвищуються над плоскою поверхнею на 3–5 м. Середні кути похилу поверхні рельєфу тут становлять 1–3°, а на плоских відрізках – до 0°30'. Глибина вертикального розчленування рельєфу не перевищує 1,0–2,5 м/км². Територія Прип'ятської низовини повністю меліорована. Головним природокористувачем є сільське господарство.

Отже, результатом загального геоморфологічного аналізу є спеціальне районування територій для потреб охорони природи і природокористування, яке здійснюється на осно-

ові функціонального аналізу. З урахуванням оцінних показників рельєфу в межах Шацького вододільного моренно-задрового озерно-карстового геоморфологічного підрайону виділено мікрорайони з переважанням аграрного (Прип'ятська алювіальна низовина), аграрно-лісового (Копайівська алювіально-задрова низовина і Прибузька алювіальна рівнина), рекреаційно-лісового (Ростанське кінцево-моренне пасмо) і рекреаційного (Світязька озерна низовина) природокористування. З огляду на слабкоінтенсивний розвиток господарств та значну природну цінність Шацького поозер'я головним напрямом природокористування території повинен бути природоохоронно-рекреаційний з використанням певної частини території для інших господарських цілей.

1. Карпенко Н.І. Функціональний аналіз рельєфу для потреб природокористування // Укр. геогр. журн. – 2003. – № 1. – С. 7–11.
2. Карпенко Н.І. Геоморфологічне районування територій для потреб оптимізації природокористування // Сучасні проблеми і тенденції розвитку географічної науки. – Львів: Вид. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2003. – С. 120–122.
3. Маринич А.М. Геоморфологія Южного Полесья. – Київ: Изд-во Київ. ун-та, 1963. – 251 с.
4. Палієнко В.П., Барцевський М.Є., Бортник С.Ю. та ін. Загальне геоморфологічне районування території України // Укр. геогр. журн. – 2004. – № 1. – С. 3–11.
5. Природа Волинської області / За ред. К.І. Геренчука. – Львів: Вища шк., 1975. – 147 с.
6. Цись П.М. Геоморфологія УРСР. – Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1962. – 223 с.

FUNCTIONAL-GEOMORPHOLOGIC ZONING OF THE SHATS'K LAKE REGION

N. Karpenko

*Ivan Franko National University of Lviv,
Doroshenko Str., 41, UA – 79000 Lviv, Ukraine*

Geomorphologic zoning for nature use is carried out on the base of the functional (functional-branch-wise) analysis. This analysis allows to ascertain the functional-geomorphologic relations between the relief and nature users as well as assessment criteria and parameters of relief features — morphometrical, morpholithological, morphodynamical and man-made impact. The microregions within the study area are determined and the applicability of the relief for defined kind of nature use is evaluated.

Key words: functional-geomorphologic zoning, criteria and parameters of the relief evaluation, functional analysis.

Стаття надійшла до редколегії 14.09.2005
Прийнята до друку 30.09.2005